

ЛУГОВИЙ Олег Михайлович

УДК 94(495+56):355.486 "09/11" (043.3)

**РОСИ ТА ВАРАНГИ У ВІЗАНТІЇ X-XII СТ.:
ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРНА РОЛЬ
НАЙМАНОГО ВІЙСЬКОВОГО КОНТИНГЕНТУ**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент
НЕМЧЕНКО Ірина Вікторівна,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
зав. кафедри історії стародавнього світу
та середніх віків

Офіційні опоненти – доктор історичних наук, професор
СОРОЧАН Сергій Борисович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
професор кафедри історії стародавнього світу та
середніх віків

доктор історичних наук, доцент
РУССЕВ Микола Дмитрович,
Вища антропологічна школа, м. Кишинів, Молдова,
в.о. професора кафедри антропології

Захист відбудеться «21» січня 2009 р. о 13.00 годині на засіданні вченої ради Д 41.051.08 по захисту дисертацій в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, ауд. 9.

З дисертацією можна ознайомитись в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (адреса: 65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий «20» грудня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
к.і.н., доцент

Н.О. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Роси та варанги являли собою чи не найдієздатніші професійні контингенти армії Східної Римської імперії з X ст. до самого падіння Константинополя в 1204 р. Основу особистого складу росів склали вихідці зі Східної Європи, варангів – зі Скандинавії, пізніше також з Британських островів. Формування цього контингенту було одним із найважливіших завдань зовнішньої політики Візантії вказаного періоду, показником дружніх стосунків з тією або іншою країною. Для монархів країн Північної Європи та Русі постачання найманців також було вагомим пунктом у відносинах з Візантією.

Існуючі нароби візантиністів, русистів та скандинавістів залишають поле для досліджень історії контингенту – від термінологічних питань до з'ясування загального характеру діяльності та статусу росів та варангів. Переоцінки потребують висновки дослідників, зроблені за часів ізоляції західної візантиністики від радянської з одного боку, та візантиністських студій від вивчення історії Русі з іншого. В існуючій історіографії дослідники переважно викладали історію фактів участі варангів, росів та англосаксів у військових кампаніях Візантії. Структурні ж питання ставилися лише частково й отримували переважно фрагментарне висвітлення.

Військове найманство у Візантії є суттєвим явищем історії розвинутого середньовіччя, важливим і для відповідного періоду історії України. Тим не менш, воно майже не відображене в сучасній українській історіографії. Вивчення участі вояків зі Східної Європи в діях візантійської армії нарівні з вояками низки інших європейських країн дає можливість з'ясувати ще один важливий аспект європейського контексту історії України.

Оскільки в XXI ст. наймана професійна армія стає основним типом армій країн світу, актуалізується дослідження історії професійної армії, всебічний огляд пов'язаних з нею проблем, аналіз позитивних та негативних наслідків її розвитку.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова за комплексною науковою темою “Цивілізація Європи: історична еволюція доби античності, середніх віків та раннього модерного часу” (№ держреєстрації – 0106U012138).

Об'єктом дослідження є військова історія Візантії як частина соціально-політичної історії Візантії X-XII ст.

Предмет дослідження – комплекс адміністративних, етнічних, культурних та економічних характеристик найманського контингенту руського, скандинавського й англійського походження у складі візантійської армії, а також його роль в системі міжнародних відносин.

Метою дослідження є визначення головних характеристик процесу формування найманого військового контингенту росів та варангів, а також встановлення ролі цього контингенту у військових структурах та політиці Візантії X-XII ст.

Для досягнення цієї мети визначені наступні **завдання**:

- проаналізувати процес формування найманого контингенту, його окремі форми, міжнародний аспект діяльності контингенту, роль міжнародних домовленостей в його становленні;
- розкрити специфіку умов формування найманих загонів в кожній окремій країні-постачальниці військ до Рومейської імперії;
- провести термінологічний аналіз найменувань підрозділів росів та варангів у візантійській номенклатурі;
- встановити адміністративний та юридичний статус найманих підрозділів, їх офіційні функції у військових структурах держави;
- виявити мотиви, які приваблювали особовий склад: економічну, кар'єрну та психологічну складові цих мотивів;
- окреслити географічну характеристику діяльності та розміщення корпусу;
- визначити роль релігії у житті найманців у Візантії та зворотньому культурному впливі на країни, з яких вони походили;
- відстежити формування образу варанга чи найманця з Русі у візантійців різних станів;
- виявити змінність цих характеристик за період X-XII ст. та визначити, відповідно до них, етапи діяльності контингенту росів та варангів.

Методи дослідження. Для реконструкції ролі руських, скандинавських та англійських підрозділів у внутрішніх та зовнішніх структурах Візантійської імперії використані методи синхронного та діахронного аналізу, синтезу, класифікації, порівняльно-історичний та історико-генетичний, статистичний метод та метод структурно-функціонального моделювання, за дотримання принципів історизму, об'єктивності, комплексного, системного та контекстного вивчення історичних явищ в усій розмаїтості їхніх взаємозв'язків. Крім того, дослідження термінологічного аспекту потребувало залучення методів історичної філології у II розділі. Для передачі візантійських термінів та імен власних використовується найбільш

наближена до середньогрецької фонетики система ітацизму (Рейхлінова вимова).

Територіальні межі дослідження. Специфіка обраного предмета дослідження вимагає виділити два територіальні кола. Перше коло обмежене кордонами Візантійської імперії у X-XII ст. Особливо актуальними є візантійське прикордоння та Константинополь як місцевості, де переважно діяли найманці. Друге коло – зона далеких європейських контактів Візантійської імперії, територія країн-донорів військової сили з Європи. Дослідження візантійського підрозділу „рос” X ст. та похідних з нього частин XI ст., а також пізніших земляцтв гвардії варангів XII ст. потребує включення у межі другого кола Київської Русі, країн Скандинавського півострова, а також Данії, Ісландії та Британії.

Хронологічні рамки дослідження. Нижня межа дослідження визначається першими достовірними згадками про існування підрозділу „рос” у русько-візантійському договорі 911 р. та походом Імерія 910-911 рр. Верхньою межею є Четвертий Хрестоносний похід 1202-1204 рр., після якого досліджуваний контингент зберігся переважно як церемоніальна варта, яка втім могла ще впливати на політику. Тому деякі аспекти пізнішої історії варангів також залучено до дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці історія росів та варангів розглядається як історія одного військового контингенту, що дало підстави для принципово нового підходу до даної проблеми.

В даній роботі вперше досліджено процес та способи формування контингенту, його роль у міжнародних відносинах Візантії та країн, з яких набиралися вояки. З’ясовано як роль державного інтересу володарів цих країн, так і фактори соціального, економічного та культурного характеру, які сприяли успішній дії системи набору вояків.

Проаналізовано етимологію та семантику низки термінів, що позначали у візантійських джерелах представників досліджуваного контингенту. Зокрема, запропоновано та обґрунтовано кардинально нову версію походження терміну „варанг”.

Проведено структурно-функціональний аналіз найманського контингенту європейського походження: його внутрішня структура, функції у загальноімперських структурах, юридична характеристика, засоби оплати то заохочення. Вперше досліджуються фактор ментальності та релігійності найманців, взаємовплив найманського та хрестоносного рухів у свідомості скандинавів.

Запропоновано періодизацію історії досліджуваного контингенту в X-XII ст. виходячи з його структурних ознак.

Науково-теоретичне та практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів для написання узагальнюючих наукових праць з історії Візантійської імперії, Київської Русі та країн Північної Європи, підготовки загальних та спеціальних курсів лекцій з історії середніх віків та спеціальних з історії Візантії, підручників і посібників, сайтів з середньовічної історії у мережі Internet.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження пройшли апробацію на міжнародних конференціях: «Антропологические исследования в Молдове-2005» (Вища Антропологічна школа, Кишинів), IV та V Дріновські читання (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2006 та 2007 рр.), VII та VIII Читання пам’яті П.О. Каришковського (2006 та 2008 рр.), LIX Каразінські читання (м. Харків, 2006 р.), «Мир Византии» (Білгородський державний педагогічний університет, Російська Федерація, 2006 р.) та звітні конференції викладачів ОНУ імені І.І. Мечникова 2006 та 2007 рр.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковано у 5 статтях у фахових виданнях України, 2 статтях у міжнародних наукових періодичних виданнях, та у 6 статтях у збірках матеріалів міжнародних конференцій.

Структура роботи обумовлена проблемним принципом й складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 213 сторінок; списку джерел і літератури – 611 позицій, 4 додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми і хронологічні рамки дисертації, сформульовано її мету та завдання, визначено наукову новизну отриманих результатів та практичне значення роботи, повідомлено про апробацію дослідження та структуру тексту.

Перший розділ „Джерела та історіографія” присвячено огляду джерельної бази та наукової літератури, що відображує проблематику дисертації.

Дисертаційна робота ґрунтується переважно на даних письмових джерел, із залученням також матеріалів сфрагістики, епіграфіки, нумізматики та археології.

Першу групу джерел складають політичні та військові візантійські трактати –популярні серед візантійської інтелігенції способи літературного самовираження. Вони надають найбільш об'єктивні факти з історії та ролі іноземців у візантійському соціумі. Особливо великий інтерес становлять твори імператора-письменника Константина Порфірогенета чи Багрянородного (905-959) („Про управління імперією”, „Про церемонії”, „Що має бути передбачено, коли великий та високий імператор збирається в похід”), анонімний трактат „Про розбиття табору” (кін. X ст.), “Стратегікон” та “Поради василевсові” Кекамена (1070-і рр.), „Про посади” Псевдо-Кодина (XV ст.).

У групу законодавчих пам'яток увійшли найближчі за часом до періоду, що досліджується, а також ті, що відображають юридичні умови, в яких існували підрозділи росів та варангів: „Еклога”, Військовий закон (VIII ст.), „Книга Епарха” (IX ст.), „Піра” Євстафія Ромея (XI ст.), імператорські хрїсовули 1070-х та 1080-х рр.

Ціла низка візантійських історіографів так чи інакше неодноразово згадували у своїх працях найманців, що походили з Півночі Європи. Це Михаїл Пселл, Михаїл Аталіат, Іоанн Скіліца, Георгій Кедрін, Никифор Врїєнній, Анна Комніна, Нікіта Хоніат. Свідчення про участь найманців з Півночі Європи та з Русі у подіях поблизу Кавказького кордону містяться в працях вірменських авторів Степаноса Таронці (Асоліка) та Арістакеса Ластівертці. Комплекс даних щодо англосаксонської еміграції до Візантії надає „Церковна історія” Ордеріка Віталіса. Мемуарний характер мають твори італійського автора Ліутпранда Кремонського.

Серед західноєвропейських анналів своєю інформативністю щодо участі найманих контингентів у візантійських військових діях вирізняються італійські джерела: аннали міста Барі та барійські аннали Лупа Протоспафарія, монтекассинські хроніки Лева Остїйського та Петра Диякона. Залучено також Ланську анонімну хроніку, хроніки Гофредо Малатерри, Еккехарда, Салімбене де Адама, Вільгельма Тірського та Альберта Аахенського, ітінерарій Веніаміна Тудельського, „Завоювання Константинополя” Жоффруа де Вілардуена та однойменний твір Робера де Кларі.

Київська Русь залишила лише одне цінне для даного дослідження джерело, яке носить характер анналів: „Повість Врем'яних літ”. Найбільш достовірною можна вважати інформацію, присвячену варягам на Русі кінця X-XI ст., найближчого до часу створення літопису. „Повість” містить кілька копій документів першої половини X ст. – русько-візантійських договорів, які

багато в чому створили юридичну основу набору військових найманців у Візантії.

Для з'ясування походження терміну „верінг” використано широке коло джерел раннього середньовіччя, зокрема “варварські правди” та інші правничі збірки.

Джерела скандинавського походження є особливо важливими при вивченні умов найму скандинавів у Візантії. Діяльність скандинавів у Візантії добре відобразили рунічні написи XI ст., що походять переважно зі Швеції. Інформативні свідоцтва про службу скандинавських найманців у Візантії містяться у сагах: „Сага про короля Сверрїра”, „Саги про мешканців Оркнейських островів”, „Сага про Ньяля”, „Гейдарвіга-сага”, „Сага про людей з Лаксдала”, „Сага про Греттіра”, збірка саг „Коло земне” Сноррі Стурлусона.

Виходячи з проблемно-хронологічного принципу аналізу історіографії за темою, в її розвитку можливо виділити наступні етапи та напрямки.

Перший етап пов'язаний з становленням дослідницького інтересу до військових найманців у Візантії. Цей етап розпочався роботами Ш. Дюканжа в кінці XVII ст. і продовжувався до кінця XIX ст., тобто до робіт В.Г. Васильєвського. До цього періоду відносяться роботи К.Хр. Рафна, Дж. Фінлея, А.-Ф. Гфрїорера, Г.Ф. Гертицберга, Ч. Омана та інших.

Особливу роль зіграла постать російського візантиніста, професора Санкт-Петербурзького університету В.Г. Васильєвського, який першим на максимально можливій на той час джерельній базі вивчив історію створення, розвитку та занепаду „варяго-руської та варяго-англійської дружини” на службі Візантії.

Наступний етап – кінець XIX – XX ст. – це час виокремлення та розвитку трьох напрямків наукового дослідження, пов'язаних в першу чергу з проблемою етнічного походження росів та варангів.

„Слов'янський” напрямок представлений переважно радянською та пострадянською візантиністикою: М.В. Левченко, П.О. Каришковський, Г.Г. Літаврїн, М.Ф. Котляр.

„Скандинавський” напрямок досліджень варангів є прямим продовженням праць авторів XIX ст. Серед провідних дослідників цього напрямку – грецький вчений М. Дендіас, ісландський вчений С. Бльондаль та англійка Х.-Р. Елліс-Девїдсон. Останні двоє є авторами найбільш популярних на Заході зведень фактів, що стосуються служби скандинавів у Візантії. Пов'язані зі скандинавами у Візантії проблеми також детально вивчалися радянськими та російськими вченими О.О. Рїдзевською, О.О. Мельниковою,

М.Б. Бібіковим та Т.М. Джаксон. В Україні „скандинавський” напрямок був представлений О. Прицаком.

Серед представників „англійського” напрямку найбільш значний внесок зробили О.О. Васильєв та Р. Доукінс.

В останні десятиліття бельгійська дослідниця Кр.Н. Сігаар та британський візантиніст Дж. Шепард розробляють окремі проблеми історії росів та варангів у Візантії, виходячи за межі того чи іншого з вищезгаданих напрямків.

Необхідною базою для дослідження історії найманців у Візантії, зокрема історичного контексту, в якому опинились іноземні вояки, є роботи візантиністів у галузі військової історії (Ф.І. Успенський, В.В. Кучма, А.С. Мохов, В. Тредголд, Д. Хелдон), адміністративних (Дж. Б'юрі, Е. Глікаці-Арвайлер, Л. Брейс, Р. Гіллан), економічних (С. Морріссон, С.Б. Сорочан, А.М. Домановський), соціально-культурних (О.П. Каждан, Ж. Дагрон) структур Ромейської імперії, а також праці з історії Київської Русі (М.С. Грушевський, С.В. Юшков, Б.Д. Греков, Х. Ловмянський, В.Т. Пашуто, М.Б. Сverdлов, Б.О. Рибаків, І.Я. Фроянов) та Скандинавії (А. Стендер-Петерсен, Е. Ольгейрсон, І. Андерсон, А.Я. Гуревич, В.А. Закс, О.О. Хлєвов).

Представлена історіографія проблем, пов'язаних із найманськими структурами візантійської армії північно- та східноєвропейського походження, виявляє наступну ситуацію. Окремі питання досліджуваної сфери часто привертала увагу істориків-візантиністів та скандинавістів. Існуючі спроби комплексного дослідження історії найманського корпусу (С. Бльондаль, Х.-Р. Елліс-Девідсон) робились в період, коли дослідження велись переважно у двох ідеологічно ворогуючих системах, що значно обмежує коло досліджуваних питань. Ці роботи на сьогоднішній день вже не відповідають актуальним потребам дослідження. У роки незалежності України жодних досліджень, присвячених східноєвропейським чи західноєвропейським воякам у складі візантійської армії досі не проводилося.

Другий розділ роботи «„Рос” та „варанги”: еволюція найменувань у джерелах Х-ХІІ ст.» присвячено номенклатурі найманського підрозділу „рос” та похідних від нього підрозділів варангів, кульпінгів та інших.

Ромеї використовували ряд найменувань для союзних та найманих сил зі Східної та Західної Європи. Грецька мова виявилася достатньо сприйнятливою до нововведень, щоб прийняти такі терміни як „рос”, „варанг”, „кульпінг” і при цьому зберегти не тільки їх значення, але й характерні граматичні особливості. Останній факт робить можливим простежити шлях проникнення

термінології до Візантії. Через військових, селян-стратіотів та селян, серед яких була розквартирована армія, нові слова досить швидко входили й до мови столиці, канцелярської документації і навіть патріарших гомілій. Візантійська культура з її багатими традиціями античної освіти, не відмовилася від вживання античної варварської номенклатури поряд із сучасними назвами.

Вивчення динаміки і форм використання термінів „рос” і „варанг” у Візантії надає багатий матеріал для з'ясування самовизначення цих груп у Східній Європі, яка для скандинавської їх складової була часто проміжним етапом досягнення Візантії. Перші північно та східноєвропейські найманці в Х ст. стали відомі під двома назвами: власною „рос” та наданою їм грекомовними ромеями античною „тавроскіфи”. В кінці Х – на початку ХІ ст. з цієї спільноти виокремилися „варанги” власне скандинавського походження, а наприкінці ХІ ст. також відомі „кульпінги”, які, скоріш за все, є представниками фінських народів. При цьому ромейські автори часто продовжували називати представників усіх трьох „корпусів” росами чи тавроскіфами. Загальноживаним також був термін „пелекіфори”, який офіційно мав позначати лише палацову варту сокироносців.

Вживаності терміну „рос” допомагали три асоціації з більш звичними для греків співзвучними словами – біблейським князем Рос-Ρώς, давньогрецьким поняттям „здоров'я, сила” -ῥῶσις та прикметником „червоний” – ροῦσιος. В усній грецькій мові вони заміщували власний етнонім руських найманців та змінювали його звучання.

Термін „варанг”- βάρανγος до присвоєння скандинавами-найманцями у Візантії пройшов довгий шлях метаморфоз від варга-вовкулака варварських правд через чужоземця-вигнанця до королівського дружинника-варганга. Найкраще цей шлях простежується в документах лангобардської Італії, де, вірогідно, і сформувався останній варіант терміну з вторинним поясненням через корінь var-договір, клятва. Постійні зв'язки Італії та Візантії дозволили терміну, вживаному найчастіше в усному мовленні, перейти до грекомовного ареалу, де його використали скандинави у складі „рос”. Прийнявши етимологію «людина, яка живе за договором», та змінивши закінчення на північне -ing, вони створили термін „верінг” – væringr, тоді як грецька мова зберегла форму „варанг”.

В кінці ХІ ст. роси практично зникають з візантійських документів, а варангів-скандинавів частково змінюють варанги-англійці. Поєднання в гвардії варангів різних північних національностей призвело до все частішого вживання візантійцями у ХІІ ст. етнічно нейтрального терміну „пелекіфори”, іноді з додаванням міфічно-географічного детермінативу „з Фуле”.

Окремий підрозділ присвячений кульпінгам, етносу візантійської армії, кілька разів згаданому в імператорських хрисовулах поряд із росами та варангами. Запропоновано кілька версій, які виводять кульпінгів з печенізького середовища, з балтійського міста Колобжег та з фінського ареалу. Саме остання версія є найбільш вірогідною. У цьому випадку фінські найманці мали також потрапити до Візантії у складі “рос” і лише в XI ст. виділитися з нього в окрему структурну одиницю.

У третьому розділі «Шляхи формування найманих військових підрозділів північно- та східноєвропейського походження у візантійській армії X-XII ст.: міжнародний аспект» аналізуються форми залучення до візантійської армії вояків з країн Північної Європи та специфіка місцевих умов, яка спонукала мешканців цих країн найматися до Візантійського війська.

Нам відомі чотири головні форми залучення європейських найманців до візантійської армії: отримання готового військового підрозділу на підставі союзного договору, формування найманих загонів на території та з дозволу іншої держави імператорським емісаром, поодинокий вступ бажаючих до існуючих підрозділів у візантійській армії (зазвичай це ставало можливим завдяки попередньому договору) та затримка задля військової служби паломників та хрестоносців. Такими же були форми найму будь-яких етніків: в ромейському війську служили також грузини, вірмени, сарацини, італійці, німці, болгары, печеніги, французькі нормани та інші.

Кожна країна-донор мала свої інтереси та умови, які підштовхували її до участі у комплектуванні візантійської військової сили. Головною причиною завжди були зміни в політичному та соціальному устрої цих держав, які позбавляли вікових зв'язків із землею та родом частину населення, особливо молодь. До таких чинників слід віднести централізацію влади ранньофеодальних монархій, яка наносила удар плеємним князівствам Русі та Скандинавії; феодалізацію, яка руйнувала обшинний устрій; внутрішні війни та міжкланові конфлікти. Англійці опинилися серед найманців візантійської армії завдяки нормандському завоюванню Британії. Уявлення про престижність представництва у війську Імперії та ініціатива, яка походила від військових дружин князів та конунгів, також схилили ранньофеодальні монархії до відповідних угод із Візантією.

Помітною є тісна кореляція між реаліями цих країн-донорів військової сили та інтенсивністю дії системи поповнення війська Візантії. Питання комплексного дослідження внутрішнього становища країн-донорів як основи для поширення найманського руху серед їх населення, яке досі не ставалося в науковій літературі, таким чином є відкритим.

Особливу позицію у міжнародній системі, створеній Візантією, займала Русь, яка протягом X – першої половини XI ст. забезпечувала транзит для вояків із Скандинавії на шляху до Візантії й виконувала роль своєрідного фільтру для цього потоку. Руські князі отримували від цього значний зиск, використовуючи цю військову силу задля своєї мети, укріплюючи свою владу та контролюючи певною мірою боєздатність візантійської армії. Контроль цей був вигідний і для Візантії, оскільки її армія не змогла б прийняти усіх охочих вступити до її лав.

Візантія не наймала вояків з країн, з правителями котрих вона не мала угод, які б забезпечили юридичну основу найму. Крім того, Візантія не наймала вояків, якщо кожний окремих випадок найму не був санкціонований правителем країни-донору. Протягом X – першої половини XI ст. єдиним партнером візантійського уряду на Півночі та Сході Європи була Русь, і скандинави, які прибували до Візантії, потрапляли сюди саме як вихідці з Русі. Після її відходу від договорів 911 та 944 рр. в 1050-1070-х рр. Візантії довелося використовувати емісарів та хрестоносних лідерів для налагодження стосунків з іншими потенційними країнами-донорами.

Необхідність таких угод, зацікавленість європейських монархів та феодалів у їх встановленні, збереження росами та варангами підданських відносин до урядів тих країн, з яких вони походили, а також сімей та майна у цих країнах, виключають можливість оцінювання їх виключно як вояків, підпорядкованих візантійській військовій системі.

Досить складну проблему становить участь у візантійському війську англійців. Перші відомі вихідці з Британії на візантійській службі були англосаксонськими біженцями і повністю оселилися на візантійських землях, не маючи змоги повернутися. Однак в XII ст. відомі випадки вступу до візантійської армії новоприбулих лицарів з Англії, які зберігали зв'язки з батьківщиною. Таким чином, англійська складова варангів сама по собі не була однорідною.

У четвертому розділі «Роси та варанги у візантійських державних та військових структурах» досліджується становище та функції найманців зі вказаного регіону в структурі візантійської армії, умови їхньої служби, мотиваційний комплекс.

Від появи на візантійській службі роси були підпорядковані загальноімперським адміністративним військовим структурам. Вони увійшли до двох родів військ – столичного, тагменного війська та палацової варті, в якій відзначені вже в X ст. Пізніше й варанги виступили в аналогічній ролі. Після сформування великого постійного “корпусу” у 980-х рр. стало можливим

очолення окремих підрозділів цього корпусу командирами, які походили із середовища найманців. Версія про аколупа як командувача варангського корпусу визнана недостатньо обґрунтованою. Для цього часу характерною є також незалежність судочинства в цих підрозділах від імперської судової системи.

Платня найманцям здійснювалася за рахунок фіскалізації стратій в умовах занепаду фемного війська та в середньому перевищувала платню візантійського стратіота в півтора-два рази, крім того найманець отримував щомісячні сплати сітіресію, святкові виплати, утримання. З кінця X ст. найманські частини розміщувались на постій в населених пунктах імперії та харчувались за рахунок місцевого населення. Найманці могли бути залученими до збору податків на територіях військових дій (сканд. полютасварф) та отримували частину від трофеїв.

Юридичні та адміністративні виключення, якими характеризується положення росів та варангів на візантійській службі, а також фінансова виокремленість вояків з Півночі Європи, доводять їх відокремлений найманський статус у складі військових сил Візантії. В той же час, загальна підпорядкованість загонів імперському головнокомандуванню не дає можливості вважати їх військами, союзними Візантії, у сучасному сенсі цього поняття.

Особливо успішні представники етніків отримували можливість військової кар'єри, аж до офіцерських чинів в гвардії імператора, зарахування до якої як правило передбачало сплату вступного. Разом із гарантуванням майнових прав найманців все це створювало досить сприятливі умови заробити статок за рахунок військової служби у Рومейській імперії, що в свою чергу забезпечувало мотивацію для бажаючих вступити до візантійської армії. З іншого боку, це потребувало обмежень найму, зафіксованих у договорі 944 р.

Згідно до загальноімперської політики, найманці, як і інші вояки візантійської армії приймали православ'я і навіть мали власні церкви. Саме найманці були першою групою, яка масово переносила християнство на Русь та до Швеції. Натомість вже варанги XII ст. прибували до Візантії зі своїми культурами латинських святих, отримували право на сповідання та будівництво храмів, присвячених цим святим, св. Олаву та св. Августина Кентерберійському.

Функції, що виконували роси та варанги, спосіб їхнього утримання, як і сама етнічна та культурна чужинність, створювали загалом негативний образ північного найманця серед місцевого населення. Його ознаками були грубість, жорстокість, пияцтво, потенційна загроза країні в цілому, схильність до бунту.

Військові якості північних найманців та їхня вірність династії пом'якшували такі риси. Саме ці чесноти, які найбільше цінувала влада, й підкреслювали столичні автори.

Висновки. В результаті проведеного дослідження простежено шляхи формування та структурну роль контингенту росів та варангів у Візантійській армії з 910 до 1204 рр. Враховуючи еволюцію усіх структурних характеристик та статусу контингенту висновки подано у межах запропонованої автором періодизації історії контингенту.

У період 910-988 рр. загони найманців-росів часто, але несистематично брали участь у військових кампаніях Візантії. Роси епізодично залучались до постійних військових формувань – гарнізонів фортець та імператорської гвардії. Єдиною країною-донором військової сили до Візантії на основі серії міжнародних договорів в цей час була Київська Русь. Таке співробітництво стало одним з пріоритетів зовнішньої політики щодо Візантії та важливим засобом підтримання власної державності. Основним найменуванням, під яким протягом цього часу відомі найманці будь-якого північного походження у Візантії, був термін „рос”.

Другий період розпочинається створенням у 989 р. першого великого постійного контингенту росів – шеститисячної „Роської міри”. Численність особистого складу зумовила розподіл за національною ознакою на кілька структурних одиниць: „рос”, „варанги” (назва, вірогідно перейнята скандинавськими найманцями в Італії) та „кульпінги” (фінські найманці). Київська Русь продовжувала бути головним постачальником найманців на цьому напрямку. Проте за свідченнями джерел найактивнішу роль починають відігравати скандинави-варанги. Вони перейняли головні функції росів: сформували гвардійську частину (палацові варанги, які охороняли палац та особу імператора, а також приймали участь в придуренні заколотів) та були представлені в регулярній армії і провінційних тагмах (зовнішні варанги). В цей період відзначається високий рівень юридичної самостійності найманців. Їх ватажками-архонтами чи прімікіріями в більшості випадків виступають представники знаті з їхнього ж етнічного середовища. Варанги мали право судити злочинців-варангів без втручання імператорських судів. В той же час, вояки з язичницької півночі Європи піддавалися потужному ідеологічному, християнському впливові, виконуючи після повернення на батьківщину роль православних місіонерів. Однак уже на цей час привілейовані умови існування найманців та поліцейські функції, які вони виконували, створили

варангам суперечливий образ у свідомості пересічного візантія. Варангську вірність династії та високі бойові якості підкреслюють виключно автори, пов'язані з імператорською родиною у Константинополі.

На початок третього періоду (1071-1204 рр.) припадає зменшення присутності росів та введення до складу візантійської армії вояків англосаксонського походження, які з кінця XI ст. займають провідне положення у стані варангів. До цього періоду також відноситься залучення до візантійських військ скандинавських загонів зі складу армій хрестоносців та внаслідок дій емісарів-вербувальників у північних країнах. Кожна країна-донор мала свої інтереси та умови, які підштовхували її до участі у комплектуванні візантійської військової сили. Цьому сприяли зміни в політичному та соціальному устрої, які позбавляли молодь зв'язків із землею та родом, ініціатива, що походила від військових дружин правителів. Англійці опинилися серед найманців візантійської армії завдяки нормандському завоюванню Британії. До контингенту в цей час офіційно починають застосовувати наймення „пелекіфори” – „сокироносці”, яке не несе конкретного етнічного змісту. Контингент скандинавських та англійських найманців втратив ознаки юридичної самостійності, проте отримав можливість сповідувати у Візантії культу католицьких святих.

Додатки до дисертації містять хронологічну таблицю дій руських варягів та візантійських варангів (А), еволюцію форм назви населеного пункту Варанголімена, можливого осередку варангів у Криму (Б), перелік відомих аколупів XI-XII ст. (В) та коментований перелік візантійських церков, які були засновані чи використовувались найманцями північноєвропейського походження (Г).

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Луговий О.М. Легенда про закликання варягів у висвітленні письмових, археологічних та фольклорних джерел / О.М. Луговий // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т.3 – Одеса : Друк, 2002. – С. 160-162.
2. Луговий О.М. Рорик Норман та Рюрик Новгородський : проблема ідентифікації / О.М. Луговий // Записки історичного факультету ОНУ. – Вип. 15. – 2005. – С. 378-388.
3. Луговий О.М. До дискусії про походження перших руських князів / О.М. Луговий // Записки історичного факультету (ОНУ імені І.І. Мечникова). – Вип. 17. – 2006. – С. 321-332.

4. Луговий О.М. Хрестоносне найманство у Візантії / О.М. Луговий // Записки історичного факультету (ОНУ імені І.І. Мечникова). – Вип. 18. – 2007. – С. 135-142.

5. Луговий О.М. Британці на візантійській військовій службі в XI-XII ст. : історіографічний та джерелознавчий аспект / О.М. Луговий // Наукові праці МДГУ імені Петра Могили. – Т. 76. – 2008, вип. 63 : історичні науки. – С. 85-88.

6. Луговой О.М. Варяжский фактор в структуре общества Восточной Европы IX-X вв. / О.М. Луговой // Stratum plus. – 2001-2002. – №6 (Знамения цивилизаций) – С. 437-446.

7. Луговой О.М. Русы и скандинавы на византийской службе : история наименований в источниках X-XII веков / О.М. Луговой // Stratum plus. – 2003-2004. – № 5. Кишинев, 2005. – С. 388-394.

8. Луговой О.М. Посольство Калокира и практика формирования византийской армии в X веке / О.М. Луговой // Древнее Причерноморье : Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского – Одесса, 2006. – С. 129-134.

9. Луговой О.М. Аколуп или хёвдинг? / О.М. Луговой // Мир Византии : Материалы международного научного семинара (г. Белгород, 27-28 октября 2006 г.). – Белгород, 2007. – С. 78-83.

10. Луговий О.М. Варанголімена : до питання про виникнення та місцезнаходження гавані / О.М. Луговий // Древнее Причерноморье. – Вип. 8. – Одесса, 2008. – С. 217-223.

11. Луговий О.М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. / О.М. Луговий // Дриновський збірник. – Харків-Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. – Т. II. – С. 108-114.

12. Луговий О.М. Ціннісні аспекти міжнародних військових угод (на матеріалі зовнішньої політики Візантії X-XII ст.) / О.М. Луговий // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 40. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 300-305.

13. Луговой О.М. Комплекс вооружения и другие аспекты материальной культуры отрядов византийских варангов / О.М. Луговой // Антропологические исследования в Молдове (2005/2006). Приложение к журналу Stratum plus. – Кишинев, 2008. – С. 117-120.

АНОТАЦІЯ

Луговий О.М. Роси та варанги у Візантії X-XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2008.

У дисертації на основі вивчення широкого комплексу джерел та наукової літератури аналізується процес формування військового найманого контингенту зі Східної та Північної Європи у складі візантійської армії X-XI ст., його структурно-функціональні характеристики та роль у внутрішній та зовнішній політиці Візантії.

Досліджено етимологію та походження термінології, яка використовувалась для позначення вказаного іноземного контингенту: „рос”, „варанги”, „кульпинги” та інші.

Проблеми найму вояків до візантійської армії розглянуто в контексті міжнародних відносин X-XII ст. Показано значення у політиці Русі, країн Скандинавії та Британських островів угод з Візантією щодо військового найму. Виділено типові форми організації наймання.

Досліджено низку факторів, які забезпечували стабільність існування контингенту: функції підрозділів, систему підпорядкування, юридичний статус, розміщення, оплату особового складу та інші фактори матеріальної мотивації, духовний вплив на іноземних вояків з боку візантійської церкви, образ найманців у свідомості мешканців Візантійської імперії.

Доведено особливе піклування візантійських імператорів про боєздатність саме цього іноземного контингенту, який використовувався як у складі польових армій, так і в гарнізонній службі, та з якого набиралися гвардійські частини.

Визначено етапи діяльності контингенту росів та варангів за змінами в його етнічному складі та структурних характеристиках.

Ключові слова: візантійська армія, рос, варанги, найманий військовий контингент, Скандинавія

АННОТАЦИЯ

Луговой О.М. Росы и варанги в Византии X-XII вв.: формирование и структурная роль наемного военного контингента. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова. – Одесса, 2008.

В диссертации на основе изучения широкого комплекса источников и научной литературы анализируется процесс формирования военного наемного контингента из Восточной и Северной Европы в составе византийской армии

X-XI вв., его структурно-функциональные характеристики и роль во внутренней и внешней политике Византии.

Исследована этимология и происхождение терминологии, которая использовалась для обозначения указанного иноземного контингента: „рос”, „варанги”, „кульпинги” и прочее. В частности предложена версия происхождения термина „варанги”, производящая его из древнегерманского правового понятия «варг», посредством раннесредневекового «варганг».

Проблемы найма воинов в византийскую армию рассмотрены в контексте международных отношений X-XII вв. Показано значение в политике Руси, стран Скандинавии и Британских островов соглашений с Византией относительно военного найма. Определена степень заинтересованности правителей стран Восточной и Западной Европы в найме их подданных и степень заинтересованности разных групп населения этих стран (стран-доноров военной силы). Выделены типовые формы организации найма: индивидуальный найм, найм по международному соглашению, деятельность византийского эмиссара в стране-доноре, найм крестоносцев.

Исследован ряд факторов, которые обеспечивали стабильность существования контингента: функции подразделений в составе фемного войска и тагм; систему подчинения (отброшено представление о должности аколупа, как о командующем в той или иной степени всем контингентом варангов); юридический статус (возможности самоуправления в пределах подразделений, независимая от имперской системы юрисдикция, зафиксированная в источниках XI в.); размещение в провинциях и в Константинополе; оплата личного состава и другие факторы материальной мотивации (рога, ситиресий, участие в распределении трофеев, возможности карьерного роста, полютасварф); духовное влияние на иноземных воинов со стороны византийской церкви и право на собственное вероисповедание; образ наемников в сознании жителей Византийской империи.

Доказана особая забота византийских императоров о боеспособности именно данного иноземного контингента, использовавшегося как в составе полевых армий, так и на гарнизонной службе, и из которого набирались гвардейские части.

Определены три периода деятельности контингента росов и варангов в соответствии с изменениями в его этническом составе и структурных характеристиках: период «рос» (910-988 гг.), период «росоварангов» (988-1071 гг.), период варангов-пелекифоров (1071-1204 гг.).

Ключевые слова: византийская армия, рос, варанги, наемный военный контингент, Скандинавия

ANNOTATION

Lugovyi O.M. Rhos and Varangians in Byzantium during the 10-12-th Centuries: the Formation and Structural Role of a Mercenary Contingent. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical sciences degree, speciality 07.00.02 – world history. – Odesa I.I. Mechnikov National University. – Odesa, 2008.

The process of forming a mercenary contingent from Eastern and Northern Europe in the Byzantine army during the X-XI centuries, the structural features for its functioning, and its role in the domestic and foreign policy of Byzantine Empire are analyzed in the dissertation.

The origins of the terminology used for designating this foreign contingent (rhos, varangians, kulpings etc.) are investigated. Problems of soldiers' recruiting to the Byzantine army are observed in the context of the international relations of the X-XII centuries. The significance of the military mercenary contracts with Byzantium on the policies of Rus', the Scandinavian and the British states is shown. Typical forms of the organization of the hiring process are also described.

Some factors providing stability for the preservation of the contingent are examined, among them: the functions of the units, the system of subordination, the legal position of the units, their quartering, payments to the troops and other material inducements, spiritual influences exerted by the Byzantine church, and the perception of the mercenaries among the inhabitants of the Byzantine Empire.

It is proved, that the Byzantine emperors especially cared about the fighting capacity of this foreign contingent in particular, which was used both as a field army and as border garrisons from which were recruited guard units.

Stages of the activity of the rhos' and varangians' contingent are delineated according to changes in its ethnic and structural composition.

Key words: Byzantine army, rhos, varangians, mercenary military contingent, Scandinavia.